

Lugupeetud vormsilased!

Mul on kahju, et ma ei saa päriselt teie juures olla, aga ma loodan, et ma näen ekraanil parem välja kui päriselus – vähemalt on asjal see positiivne külg. Ma küll ei räägi eesti keelt, aga minu onu ütles mulle kord Eesti vanasõna: „Igal lollil oma lõbu“. Minu puhul on selleks Vormsi põnev ajalugu.

(Enne kui alustame, tahaksin teile öelda, et minu raamat „Piiskop ja 1206. aasta ristiretk“ (The Bishop and the crusade of 1206), mis on lugu Taani peapiiskop Anders Sunesenist ja Vormsi koloniseerimise projektist aastatel 1206 – 1220 tõlgitakse eesti keelde tõenäoliselt umbes aasta jooksul.)

Annan väikese ülevaate Vormsi ajaloo esimesest 737 aastast, 1206. aastast teise maailmasõjani ning toon näiteid selle kohta, kuidas saare elanikud töötasid kogukonnana, eraldi külates ning kogu kihelkonnas, kuidas sujus koostöö talunike vahel ning saare elanike, saare, aga ka mandri võimude vahel ning millisel määral saame me rääkida demokraatiast.

Esiteks tundub, et vormsirootslased ei ole kunagi olnud oma talude sõltumatud omanikud. Nad olid rentnikud, kes pidid maaomanikele renti tasuma. Samuti on üsna selge, et osaliselt nad meelitati, kuid peamiselt sunniti Rootsist Ölandi saarelt Vormsisse elama kolima. Kuid vähemalt tundub, et neil oli võimalik kasutada oma talusid nii nagu nad oleksid nende omanikud, neil oli lubatud talusid lastele pärandada, ja nad olid vabad lahkuma, kui tingimused neile ei sobinud. Nende esimesed maaomanikud, keda nad teenima pidid, võisid olla segu Taani ja Rootsi kiriku ja saarlaste esindajatest, kellel oli tõenäoliselt suur mõju Läänemaa saarestikus ja ilma kelle loata ei oleks ükski koloniseerimine võimalik olnud. Kuid üsna pea, hiljemalt umbes aastal 1250, sai saar osaks Saare-Lääne piiskopkonnast, mida juhtisid Saksa piiskopid. See kestis aastani 1563 ning sel ajal ei olnud saarel mõisaid ega püsivat võimuesindust, kui mitte arvestada kihelkonna kirikuõpetajat. Kuid võimude esindajad külastasid saart tihti ning Haapsalu kaluritel oli kohustus neid saarele viia ja sealt ära tuua. Kaks korda aastas, hilistalvel-varakevadel ja pärast saagikoristust varasühisel pidid talunikud kogunema Haapsalus ning tasuma oma renti at the vacka. Seal arutas piiskopkonna ülem tõsisemaid probleeme, kuid enamikku talunikevahelisi sisemisi probleeme ja küsimusi lahendati tõenäoliselt Borrby külast lõunas asuval lamedal künkal. Seda paika nimetati Domarbackeniks ehk kohtunikumäeks ning sealseid istungeid juhtis saarelt pärit talunik, keda kutsuti domareks ehk kohtunikuks. Seal paigas arutati ja otsustati väiksemaid probleeme, nt seda, kuhu tuleks teha küladevaheline piir, kuidas jagad õiglaselt ühiseid töid ja ressursse jne. Seaduse ja määrused töid talunikud endaga Ölandilt kaasa ning neil oli tõenäoliselt palju ühist Rootsi Östergötlandi provintsis varasel keskajal kehtinud seadustega. Igas külas oli ka länsman, konstaabel (Kullawardi, eesti k vanem), kes esindas külaelanikke. Kuna külates olid talude maad jagatud vaheldumisi ribade kaupa, pidi länsman otsustama, millal põllutöid teha tuli ja vaatama, et kõik talunikud osaleksid, ka siis, kui tuli teha ühiseid töid – nt aedu ehitada. Keskaegsest ajast ei ole palju allikaid säilinud. Sama ei saa väita viimaste piiskoppide aja kohta 16. sajandi esimesel poolel (1507 – 1563). Sellest ajast on näha, et saare elanikud maksid aastast aastasse erinevaid tasusid. On üsna selge, et need on peamiselt trahvid ettenähtud rendi mittemaksmise eest. Samuti on näha, et ikaldunud saagi järel olid järgnevate aastate trahvid eriti kõrged. Need võisid olla üsna rasked aastad. Korra on mainitud ka manbot'i (mehetasu), tõenäoliselt Vormsis toimunud mõrva eest. Seega võib kokkuvõtvalt öelda, et umbes esimesed 350 aastat oli saare talunikel külasid puudutavates küsimustes ning saare osas tervikuna üsna lodusalt toimiv, peaaegu et demokraatlik süsteem, kuigi tõenäoliselt oli tavaliste talunike ning enfötlingen'ide (üksjalgade ehk ilma oma põlluta väiketalunike) mõju saarel erinev. Tõenäoliselt oli ka kohtuniku mõjuvõim palju suurem ning tema talu oli

tasudest vabastatud. Ka piiskoppide maksud olid tõenäoliselt koormavad. Neid ei rakendatud ainult talus toodetule vaid ka transpordile Revalisse, Saaremaale ja mujale.

Aastatel 1563-1582 laastas piirkonda Liivi sõda ning Vormsi rahvaarv kahanes. Eriti julmad olid Ivan Julma tatarlaste väed, kes rüüstasid ja röövivad saarel 1575. aasta talvel, kui rahvastik vähenes kolmandiku võrra. Paljud tapeti, teised võeti kinni ja viidi Venemaale või kaugemalegi orjaks. Venelased hoidsid Haapsalu lossi enda käes mitmeid aastaid ning nende aastate jooksul pidid Vormsi elanikud maksma topelt makse venelastele ja Hiiumaa rootslastele. Olukord oli kaootiline, kuid tundub, et Vormsi struktuur ja organiseeritus igapäevaelus toimus sellest hoolimata. Samuti läksid osad saare elanikud rootslaste poole ning aitasid neil venelaste vastu võidelda. Kohe, kui sõda lõppes, said Rootsi võimud abi domaredelt ja länsmänidelt, et hakata taas suuri makse koguma. Nüüd kuulusid talukohad Rootsi kroonile.

Oleme jõudmas Vormsi ajaloo olulise pöördepunktini. 16. sajandi vahetusel võeti vana ja keerulise rendisüsteemi asemel kasutusele vürst Karli maksukiri ning mõne aasta pärast tekkisid Vormsisse esimesed aadlikud ja mõisad. 1620ndatel aastatel ostis suurema osa saarest krahv Jakob De la Gardie ning kahjuks ei olnud valduste üleandmisdokumentides kirjas midagi Rootsi talunike eriõiguste kohta. Sellest sai talunike ja maaomanike vaheliste vaidluste põhipõhjus pea 250 aastaks. See muutis ka viisi, kuidas talunikud ennast organiseerisid. Juba 1636. aastal ehitati selle praegusesse asukohta Magnushofi suur mõis, mis oli väiksemal kujul olnud olemas juba 1604. aastast alates. Kompleksi kuulus palju erineva kasutusotstarbega hooneid, sh väike vangla, mida kasutati allumatute talunike karistamiseks. Sellest ajast alates rakendati talunike suhtes ka sagedast ning julma füüsilist karistamist – nende oma saarel. Siis sai alguse võitlus talunike ja Magnushofi omanike vahel ning see kestis mitmeid põlvkondi. Külade tasemel jätkus suures osas keskaegne elukorraldus nagu varemgi. Üks talunikest valiti külavanemaks, kes korraldas küla koosolekuid ning ühiseid ettevõtmisi, aga tegeles ka vähempopulaarse rendikogumise ja mõisa käsul tehtava töö jaotamise. Juriidilisi küsimusi lahendasid nüüd palju enam kui varem Magnushofi ja Haapsalu võimuesindajad. Konfliktid eskaleerusid juba Rootsi ajal, kui saart valitsesid De la Gardie ja Königsmarcki perekonnad ning üsna loomulik oli, saare elanikud löid alternatiivse, muutuva ja mitteametliku elukorralduse, et selle olukorraga hakkama saada. Kohalik võim oli maaomanike käes ja meil on tõendeid selle kohta, kuidas mõisatöötajad üritasid tulutult takistada talunikke Stockholmi purjetamast ning kuninga kohtus kaebusi esitamast, aga ka selle kohta, kuidas mõnel teisel juhul vangistati saare elanike eestkõnelejad, minnes nende tallu keset talveööd, vedades nad voodist välja ja viies nad mõisa vangi.

Sellistes tingimustes on üsna mõisteta, et talunikud pidasid salakohtumisi, kus osalesid vaid mõned kogukonna esindajad, et vältida Magnushofi spioonide sattumist koosolekule. Teame ka seda, et legendaarne Hiiumaa rootslane Kitas-Irja, kes juhtis rootslaste ülestõusu Vormsi naabersaarel külastas Vormsit 1680. aasta talvel, tõenäoliselt eesmärgiga koordineerida maaomanike vastu plaanitavaid tegevusi.

Ka Stackelbergide perekonna brutaaalse valitsemise ajal alates 1747. aastast 19. sajandi lõpupooleni jätkus sama probleem. Nende aastate jooksul oli rõhuline erakordne ning me teame, et talunikud organiseerusid rohkem kui kunagi varem, seda küll salaja. Talunikud valisid endi seast eestkõneleja, kogusid tema toetuseks raha kõikidest taludest, et ta saaks reisida võimude juurde ja oma juhtumist rääkida. Paruni ja kohalike võimuesindajate kinnisideeks oli saada teada, kes need juhid-eestkõnelejad olid ja kuidas talunikud omavahel kohtusid. Talunikud ütlesid enamasti, et neil ei ole juhte, aga nad kaebavad kollektiivselt ning ei pea salakohtumisi peale nende avalike kohtumiste peale pühapäevast jutlust kirikus. Hästi on teada viis, kuidas võimuesindajad kohtlesid saare elanikke aastal 1853, kui kogu saare talunikud olid tulnud protestimiseks kokku ning kuberner tuli koos sõduritega, kes siis hakkasid talunikke ükshaaval piitsutama kuni nende juht Hullo Erkers andis ennast üles.

Veelgi tuntum episood ajaloost on näide viiest kaebuse esitanud mehest - Klagomännenist, kes otsustasid 1861. aasta suvel ühes Borrby talus peetud salakohtumisel, et lähevad Stockholmi Rootsi kuninga juurde ja paluvad tal viia nende kaebused kohalikest korrumppeerunud võimuesindajatest mööda minnes otse tsaarile. Kohalikud võimud reageerisid vägivald ja konfiskeerimistega.

Minule kättesaadavatest dokumentidest selgub hämmastav fakt, et talunikke koheldi kõik need aastad, mil parunid ja vürstid saart valitsesid väga julmalt ning nende õigusi eirati ebaõiglaselt, kuid nad ei vastanud kunagi vägivaldale vägivaldaga. Selle asemel võitlesid nad diplomaatiliselt ja vägivaldalt, saates aastaid madalama ja kõrgema taseme võimudele kaebusi. Professor Torkel Jansson on hinnanud, et eestirootsi talunikud saatsid enam kui kahe sajandijooksul kokku ühe kaebuse nädalas ning suurem osa neist kaebustest pärines Vormsist. Kuigi võitlus polnud just alati edukas, hoidis see tõenäoliselt maaomanikke tagasi veelgi julmemast suhtumisest, ning mis veelgi olulisem, see näitab nende lihtsate kalurite ja talunikke erakordset distsipliini ja tsiviliseeritust võrreldes kohaliku hästiharitud ülemklassiga.

See on olnud väga pealiskaudne ülevaade Vormsi ajaloo 737 aastast ja ma olen palju detaile vahele jätnud, eelkõige viimase sajandi keerulistest aegadest. Aga ma loodan, et suutsin näidata, et saare elanikud on alati üritanud hoida üleval külade elukorraldust nii, et neil oleks võimalik teha ühiseid töid nii demokraatlikult kui võimalik, lähtudes demokraatlikust põhimõttest „igal talul üks hääl.“ Lehmasarve heli peale kogunes külakogukond küla keskel või kabelis ning plaanis ühist tulevikku, millal alustada aedade ehitamist või viljakoristust, kas osta aurujõul töötav rehepeksumasin või korraldada põldude jaotus ümber jne.

Kogu saart puudutavate otsuste tegemisel olid saare elanikud liituma võimuesindajate, kiriku, maaomanike, Haapsalu ja Tallinna valitsuste loodud struktuuriga, kus demokraatial oli väga erinevaid võimalusi. Kuid mõnedsajad aastad, isegi nii hilja kui Saksa ja Nõukogude okupatsiooni ajal, õnnestus saare elanikel organiseerida salajasi organisatsioone, mille eesmärgiks oli võtta ühendust ning pidada läbirääkimisi kohalikest võimudest kõrgemate võimudega, olgu selleks Vene tsaar või Rootsi kuningas ja valitsus ning vahendada saare elanike tegelikku ja demokraatlikku tahet. Ja kõiges selles saatis neid edu, peaaegu täielikult ilma vägivaldta. Ma leian, et see on väga erakordne.